

УДК 930. 25 (71)

DOI: 10.30840/2413-7065.1(66).2018.131151

ПРОМОЦІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» ТА ОБ'ЄДНАННЯ ЗАРУБІЖНОГО УКРАЇНСТВА ЯК ГОЛОВНІ ПРОГРАМНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕСОВОГО БЮРО В ЛОНДОНІ (1931–1939)

Микола ТИМОШИК

orcid.org/0000-0002-7011-3022

доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики КНУКіМ

Анотація. Актуальність статті обумовлена новизною матеріалу. В її основі – аналіз віднайденого автором під час недавнього наукового стажування у Великобританії досі невідомого фахівцям в Україні архіву Українського пресового бюро в Лондоні, яке діяло там упродовж 1931–1939 рр. при матеріальній підтримці і під безпосереднім керівництвом американця українського походження Якова Макогона.

Ідеться про діяльність невеликого колективу українських дипломатів, спрямовану на промоцію в Європі нерозв'язаного після Першої світової війни «українського питання», на захист освітніх, культурних, національних потреб організованих громад української еміграції.

Проаналізовано головні акції Бюро, що набули розголосу в Європі: повсюдна організація Комітетів порятунку України у зв'язку із організованим московським урядом голодомором українського народу 1932–1933 рр.; спорудження методом народної толоки Українського народного дому в Празі; матеріальна підтримка діяльності таких українських культурно-освітніх і спортивних товариств у Західній Європі, як «Пласт», «Січ», Товариства Прихильників Української Господарської Академії в Подєбрадах, Товариства Прихильників Української Пісні, Товариства Прихильників Української Книги, Союзу Українських Журналістів і Письменників.

Окремо здійснено аналіз тієї частини лондонського архіву Бюро, де зосереджено листування з відомими діячами українського національно-визвольного руху, зокрема Євгеном Онацьким, Софією Русовою, Володимиром Кисілевським. Детальний аналіз уперше залучених із лондонського архіву до наукового обігу листів таких діячів українського відродження проливає світло не лише на окремі малознані або й зовсім невідомі епізоди з їхнього життя, а й додає нові штрихи до ще не написаної повної й правдивої історії української еміграції.

Наголошується на необхідності видання в Україні такого епістолярію.

На основі архівних документів аналізуються матеріальні засади діяльності Бюро. У контексті нагального розв'язання проблем українського державотворення на сучасному етапі акцентується увага на досвіді фінансування такої поважної державотворчої інституції, як Українське пресове бюро за кордоном, однією заможною, але високопатріотичною особою, яка загалом національні інтереси свого народу ставить вище особистісних.

Ключові слова: Українське пресове бюро; Лондон; «українське питання»; українознавство; українська діаспора; епістолярій діячів українського відродження; Організація Українських Націоналістів; Яків Макогін; Володимир Кисілевський; Євген Коновалець; Євген Онацький; Софія Русова.

© Тимошик М.

PROMOTION OF THE “UKRAINIAN QUESTION”
AND ASSOCIATION OF UKRAINIANS LIVING ABROAD
AS THE KEY PROGRAM ACTIVITY VECTORS
OF THE UKRAINIAN PRESS BUREAU IN LONDON (1931–1939)

Mykola TYMOSHYK

Doctor of Philological Sciences,

professor of the Chair of Journalism of Kyiv National University of Culture and Arts

Annotation. *The topicality of the article is determined by the novelty of the material. It is based on the analysis of the author’s recent research in the UK of the Ukrainian Press Bureau archives, still unknown to experts in Ukraine.*

It is about the activities of a small team of Ukrainian diplomats, aimed at promoting the Ukrainian question that was not resolved in Europe after the First World War, as well as at the defense of educational, cultural, and national needs of organized communities of Ukrainian emigration.

The main actions of the Bureau, publicized in Europe, are analyzed: the organization of the Rescue Committees of Ukraine due to the Holodomor Genocide of the Ukrainian people organized in 1932–1933 by the Moscow government; the construction of the Ukrainian People’s House in Prague by means of toloka (a Ukrainian tradition when people help building a house without being paid); financial support of such Ukrainian cultural, educational, and sports societies in Western Europe as Plast, Sich, the Society of Supporters of the Ukrainian Business Academy in Podebrady, the Society of Ukrainian Songwriters, the Ukrainian Books Supporters League, the Union of Ukrainian Journalists and Writers.

Also, the part of the London Bureau archives focused on correspondence with well-known figures of the Ukrainian national liberation movement, including Yevhen Onatskyi, Sofiia Rusova, and Volodymyr Kysilevskyi, is analyzed. A detailed study of the letters of such figures of the Ukrainian Revival, taken from London archives for scientific circulation for the first time, sheds light not only on some unknown or completely unknown episodes from their life but also adds a new touch to the not yet written, complete and true history of Ukrainian emigration.

The emphasis is laid on the necessity of publication of such an epistolary cluster in Ukraine.

The material basis of the activities of the Bureau is analyzed on the basis of archival documents. In the context of a present-stage topicality of the Ukrainian state-formation problems and the need for the solution thereof, special attention is drawn to the experience of financing such a respectable state-building institution as the Ukrainian press office abroad by a prosperous but highly patriotic person, who puts the national interests of his people above his personal ones.

Key words: *Ukrainian Press Bureau in London; “Ukrainian question”; Ukrainian studies; Ukrainian diaspora; correspondence of the Ukrainian Revival; Organization of Ukrainian Nationalists; Yakiv Makohin; Volodymyr Kisilevskyi; Yevhen Konovalets; Yevhen Onatskyi; Sofiia Rusova.*

Метою статті є аналіз діяльності Українського пресового бюро в Лондоні (1931–1939) в конкретиці двох головних програмних напрямків: промоція «українського питання» в Західній Європі та об’єднання зарубіжного українства.

Джерельною базою слугують матеріали відкритого автором під час недавнього

наукового стажування у Великій Британії архіву Українського пресового бюро, що від кінця Другої світової війни зберігається в Польському інституті і музеї ім. генерала Сікорського в Лондоні.

Актуальність і новизна статті полягають у тому, що в українській історіографії ця тема розробляється вперше.

Всеукраїнські акції Українського пресового бюро в Лондоні

Попри політичні розбіжності, які ніколи не переставали нуртувати в середовищі еміграції, українці у вільному світі навіть у найскладніші часи вміли об'єднуватися, бодай ненадовго, довкола важливих акцій громади, що мали позапартійний, загальнонаціональний характер: будь то спорудження українських народних домів, пам'ятників національним героям чи проведення гучних протестів проти політики денационалізації московських займанців у радянській Україні.

Продовжувана Москвою політика геноциду українського народу спонукала Українське пресове бюро в Лондоні активізувати підготовку публікацій, значна частина яких друкувалася в багатьох газетах та журналах західної української еміграції. Як результат – у суспільній думці української громади все чутніше зазвучали голоси про необхідність спільних дій, пожвавилися дискусії щодо потреби скликання Всеукраїнського національного конгресу чи постанови Комітету рятунку України. У громадських комітетах, що виникали повсюди, представники різних політичних угруповань однозгідно й рішуче виступили проти гноблення України червоною Москвою.

Після постанови *Комітету рятунку України* в Празі як реакції на Голодомор в Україні 1932–1933 років такі комітети засновувалися у Відні, Парижі, Лондоні, Чернівцях, Бухаресті, Львові. Саме у цих містах представники Бюро стали членами комітетів і розпочали активну пропагандистську роботу [1].

Влітку 1932 року засновник Бюро Яків Макогін зініціював нову всеукраїнську акцію, яка значною мірою спричинилася до вияву єдності й соборності

українців на еміграції. Йшлося про спорудження методом народної толоки *Українського дому в Празі*. Бюро і його представництво в Празі відіграло в цій акції вирішальну роль, адже як ініціатор внесло чималу суму власних коштів на зведення будови.

Бюро стало опікуном і меценатом видавництва «Український Пласт», що постало у Празі 1933 року. Якова Макогона зацікавило це видавництво своєю амбітною видавничою програмою – друк та поширення ідеї фізичного виховання серед української молоді на чужині, а також настановлення молодих українців «під одну команду». Тому й вирішив допомогти матеріально. У відповідь він незабаром отримав лист-подяку на бланку Союзу Українців-Пластунів від 9 листопада 1932 року: «Союз дякує за матеріальну допомогу і висилає в дарунок альбом фотографій з життя Пласту. Інформуємо, що незабаром вийде нове число журналу «Молоде Життя» із статтями про пластову працю цього літа (табори, інструктивні курси). Хочемо видати листівки з пластового життя української молоді на еміграції напередодні світового джемборі» [2].

Архівні документи підтверджують, що Українське пресове бюро було колективним членом низки українських наукових, видавничих і культурологічних товариств. А це значить, що підтримувало їхню діяльність не лише членськими внесками, а й чималими сумами пожертв. Це, зокрема, такі товариства: *Прихильників Української Господарської Академії в Подєбрадах*, «Січ», *Прихильників Української Пісні*, *Прихильників Української Книги*, *Союз Українських Журналістів і Письменників*. Так, лише упродовж 1931–1933 років засновник

Бюро Я. Макогін виплачував із власних коштів благодійні внески у сумі 2500 американських доларів щороку на підтримку таких проєктів: Український дім у Празі, Українська Господарська Академія в Подебрадах, видавництво «Український Пласт», «Просвіта», Сестри Службниці та ін. Окрім того, окремо 1200 доларів виділялося на спортивні товариства Галичини [3].

В архіві Бюро в Лондоні зберігається низка листів-подяк на ім'я Якова Макогона «за неоціненну допомогу у скрутний час».

Два приклади.

Лист на бланку Українського товариства Прихильників Книги з Праги від 22 травня 1932 року за підписом його голови Степана Сірополка: «Від імені Управи Товариства Прихильників Української Книги в Празі маю шану висловити Українським Бюрам в Женеві і Лондоні щире подяку за надіслані 20 амер. дол. пожертви на видання часопису «Книголюб». Ласково прошу передати мою найсердечнішу подяку В/ш панові Я. Макогону за його доброзичливе ставлення до діяльності Товариства, так і до мене особисто. Ст. Сірополко» [4].

А ось подяка, яка вирізняється своїм мистецьким оформленням і якісним поліграфічним відтворенням: «Подяка Допомогового Комітету при Українській Реформованій Реальній Гімназії в Ржевинцях Ч.С.Р панові Макогону в Лондоні, Українське Бюро – за дар на цілі Комітету в сумі 500 крон чеських. 17 жовтня 1932» [5].

Про проблеми української еміграції – з епістолярного фонду

Низка проблем українців, що опинилися в еміграції, в усій гостроті постає з

чималого за обсягом епістолярного фонду Бюро.

Листи склалися за абетковим принципом і зберігалися у вогнетривких сталевих скриньках. Важливі листи, які потребували особливої уваги, реєструвалися у спеціальному журналі. Інші не реєструвалися, але зберігалися, також за абетковим принципом, у таких же скриньках. До кожного листа прикріплювалася копія відповіді. Це давало змогу не лише вивчити характер пошти, її географію, а й простежити за тим, як ставилися працівники Бюро до звернень, які рішення приймалися і в який спосіб про це довідувалися заявники.

Проілюструємо це на конкретних прикладах.

Географія відправників листів справді широка. Ось писані різними почерками листи з Європи (від пані Н. Селезінки зі Львова, від пана Колесникова з Берліна), з Канади (адвоката П. Лазаровича, посла М. Лучковича), Далекого Сходу (пана Д. Мельника).

Про що йдеться в цих та інших листах?

Згрупуємо проблематику пошти за такими темами:

1. Бізнес, культурно-просвітня діяльність.

Здебільшого це звернення від фірм, організацій, установ та закладів ділового характеру: прохання допомогти установити контакти з українськими кооперативами, просвітніми, науковими та громадськими інституціями, створеними в еміграції; питання книго- чи пресообміну між бібліотеками. Зустрічаються й такі прохання: від дрібних підприємців – про можливість збуту в Англії промислових товарів; від артистів – про можливість організації

концертних виступів чи мистецьких виставок у Лондоні.

Ось лист із теки за 1932 рік. Доктор Джулинський зі Львова звернувся з проханням допомогти запатентувати його винахід в Англії. На оригіналі листа прикріплені дві копії від Бюро: авторові листа та звернення до Патентового офісу в Лондоні від 10 червня по суті звернення. На прохання українських майстерень меблів Бюро розшукало та вислало каталоги британських фабрик меблів. Редакція журналу «Тризуб» із Парижа просила переслати їм деякі книги англійською мовою (за копією відповіді бачимо, що прохання сповна задоволене: відповідний список книг вислано 9 червня).

2. Навчання молоді, стипендії.

Ця група листів – переважно від молоді Галичини та Буковини – стосувалася запитів чи їй прохання про можливість дістати стипендії на навчання в університетах і коледжах Англії, допомогти знайти перекладача з української. Йшлося також і про сприяння пошуку легальної роботи з метою заробляння грошей на навчання або для репетитора з вивчення англійської. Один молодий український емігрант із Франції просив допомогти йому виїхати до Канади.

3. Знайомство з Англією.

Авторами листів цієї групи є переважно українці першої хвилі еміграції на Американський континент. Такі міцно вже стояли на ногах у матеріальному сенсі і задалегідь планували провести свої відпустки на Британських островах. Про що просили? Улаштувати побут, віднайти помешкання, допомогти скласти культурну програму на час перебування в Лондоні.

В архіві зустрічаються листи від англійців. Немало з них сприймали факт

існування Українського пресового бюро як наявність у столиці Великобританії справжнього українського посольства. Тому й характер звернень був відповідний. Звернемо увагу на несподіване запитання з листа одного англійського джентльмена: як дістати візу для поїздки в Україну? [6].

Велося активне листування, здебільшого інформаційного характеру, з низкою активістів громадських інституцій слов'янського світу – білорусами, хорватами, а також із представниками народів, які після 1917 року потрапили під російську окупацію – туркменами, грузинами, молдаванами, естонцями, литовцями.

Окреме місце в епістолярній частині архіву посідає листування з відомими українськими діячами, які вимушено покинули Україну з політичних причин після жовтневого перевороту 1917 року в Петрограді і перебували або в підпольській Галичині, або в країнах Західної Європи чи Америки. Публікація цих листів у майбутньому зможе пролити світло не лише на окремі малознані або й зовсім невідомі епізоди з життя тої чи тої особистості, а й додасть яскраві штрихи до ще не написаної повної й правдивої історії української еміграції.

А поки що виділимо з цього поважного переліку дві маловідомі українському загалу постаті, які немало спричинилися до захисту і промоції «українського питання» в західному світі, – Євгена Онацького і Софії Русової.

Співробітництво з Євгеном Онацьким

Євген Онацький – талановитий український журналіст, дипломат і вчений. 1918 року як працівник секретаріату

Центральної Ради опинився на Заході в складі української делегації на світову конференцію в Париж. Опісля потрапив до Рима в складі офіційно не визнаної урядом Італії Дипломатичної місії УНР. Прожив у «вічному місті» понад чверть століття. Успішно керував там у 1920–1921 роках Українським пресовим бюро УНР, пізніше викладав українську мову та літературу в Неаполі та Римі, писав книжки. 1929 року приєднався до українського націоналістичного руху й невдовзі став представником ОУН в Італії. Це вивело його на багатолітнє тісне співробітництво з керівником цієї організації Євгеном Коновальцем.

Найбільше був знаний на Заході як український журналіст: активно співробітничав не лише із більшістю українських газет та журналів західної міграції, а й стало друкуватися в італійській і французькій пресі, оскільки досконало знав ці мови. Після Другої світової війни, вимушено емігрувавши з Італії до Аргентини, видасть на Американському континенті об'ємний чотиритомник своїх мемуарів, який в знак любові і вдячності до вічно загадкового і непізнаного Рима назве промовисто – «У вічному місті. Записки українського журналіста».

Із керуючим Українським пресовим бюро в Лондоні Володимиром Кисілевським Євген Онацький познайомився заочно ще в час праці першого в редакції газети «Україна» в Чикаго. Саме туди написав у лютому 1931 року листа, який можна назвати прохальним. Той, хто знає біографію цієї особистості, може ствердити, що до таких листів він звертався дуже рідко, хіба коли життєвські обставини всуціль склалися проти. Початок того року в Римі для нього був

саме таким. Щоб якось вижити (гонорари за публікації в українських газетах були рідкісні і вкрай мізерні), подружжя Онацьких на базі свого просторого помешкання на Корсо де Італія, 6 у Римі заснувало приватний пансіон. Втім він перестав приносити прибуток тоді, коли Онацькі вимушено поселяли до себе безгрошівних студентів з України. Надія була на заможних українських американців першої хвилі еміграції, які любили приїздити на екскурсії до італійської столиці. Спеціально випущену англійською мовою рекламну листівку про цей пансіон (зі світлою обідньою зали та припискою, що «тут за демократичними цінами зазвичай зупиняються доктори, професори, вчителі, студенти, письменники») Онацький і надіслав на адресу редакції з проханням розмістити безкоштовно – грошей на оплату цієї своєрідної реклами не мав.

Незабаром отримав із Чикаго лист від 2 квітня та примірник газети із вміщеною на її шпальті інформацією про український пансіон у Римі та із закликом до американських українців «не мінати його у відвідинах Риму». Приємним було те, що редактор газети «зробив це з власної ініціативи і помислу». Розчулений Онацький написав своєму колезі в Чикаго довгого листа. Є там актуальні й болісні думки про стосунки між українцями на еміграції: «Я за час своєї праці для української справи власне звик до того, що українці охоче беруть і не охоче дають. Вони **не звикли** давати, і тому навіть, коли можуть дати, їм треба про це нагадувати і просити... Тим більше ціню я Вашу спонтанність у цій справі. І тим більше мені приємно підтримувати з Вами контакт у справах нашої вільної боротьби, бо ця ніби маленька

дрібничка ручить мені за великі можливості нашого взаємного розуміння» [7].

Автор цього листа не помилився, коли висловлював надію на взаємне порозуміння. Упродовж наступних років ці дві особистості зберегли не лише добрі ділові стосунки, а й взаємну, суто людську приязнь.

Надсилаючи цього листа в Чикаго 2 травня 1931 року, Євген Онацький уже був поінформований про заснування Яковом Макогоном Українського пресового бюро в Лондоні, однак не знав, що його керуючим призначено саме Володимира Кисілевського і що той уже відбув з Америки на Британські острови. Будучи втішеним із приводу заснування в Лондоні поважного інформаційного осередку українців, Онацький висловлює надію на позитивне полагодження між різними українськими еміграційними рухами найбільшої злоби дня – координації дій, особливо серед так званого соборницького націоналістичного табору. «Ми маємо два великих фронти, – міркує автор листа, – москвофільство (червоне і біле) та полонофільство, і того нам досить для внутрішньої боротьби і кристалізації народнього політичного світогляду. Було б великою трагедією, коли – на ґрунті особистих прорахунків – почалася сварка і всередині соборницького табору» [8].

Чіткої позиції щодо згубності сварок між своїми, надто ж публічних, дотримувався і Володимир Кисілевський. Про це він наголосив у листі до Євгена Онацького від 8 червня 1931 року. Варто в цьому контексті навести такий витяг: «На європейській іміграції лежить обов'язок вести дипломатичну частину української боротьби за самостійність, а до того конечним є – якнайбільше сконсолідування сил і абсолютне

заперестання ведення особистих чи політичних прорахунків. Чи вдасться?» [9].

Будучи діючим журналістом і дослідником, Євген Онацький просив колегу систематично висилати на його адресу всю друковану продукцію лондонського Бюро. І не лише для особистого читання, а й передусім для «евентуального поширення», щоб ці тексти «працювали» серед чужинців і своїх. Ось як розпорядився він одержаною посилкою з брошурою «Polish Atrocities in Ukraine» (4 примірники англійською і 10 із такою ж назвою – французькою мовами): «Деякі з них я вже пустив у світ. Сьогодні буду, мабуть, в англійському та в американському посольствах і залишу там теж» [10].

Натомість він щиро ділився з лондонським колегою багатим інформативним матеріалом, який мав можливість діставати в Римі. Ось про один із добрих жестів на адресу Бюро в листі до В. Кисілевського від 25 березня 1936 року: «Вельмишановний Докторе Кисілевський. Внаслідок моїх заходів Італійський Інтеруніверситетський Інститут взяв на себе завдання постачати українським науковим та культурним установам книжки по італознавству. В листу тих українських установ, що мали би користати з ласкавої уваги Інституту, я вніс і Українське бюро в Лондоні. В найскорішому часі ви отримаєте пакунок книжок. Я впевнений, що серед цих книжок знайдуться і такі, які будуть для Вас цікаві і пожиточні. Прошу Вас, по отриманні книжок, зв'язатися з Інститутом безпосередньо. Листування, на бажання самого Інституту, прошу вести *по українському*» [11].

У цьому ж листі – цікаве прохання, що свідчить про гарні людські чесноти

українського журналіста, його готовність іти з добром до людей, допомагати кожному мислячому і працьовитому, до якої б національності він не належав. Тут ідеться про молодого італійського вченого Салвіні, якого Онацький характеризує як «дуже енергійного, здібного і роботящого». Захоплення славістикою вивело юнака на глибоке дослідження болгарської і української літератур. Результатом стала видана в Римі книга. Але з огляду на те, що він публічно не приховував свого «антимосковського настановлення», потрапив у немилість до своїх старших колег – італійських дослідників-славістів, які вирости й сформувався винятково на російській літературі і вперто підміняли усю славистику русистикою. Сам Онацький уже підтримав молодого італійського українознавця, написавши на цю книгу прихильну рецензію, яка була опублікована в паризькій газеті «Українське Слово». Однак хотів, щоб це порівняльне дослідження чужинця про українську і болгарську літератури мало більший розголос у Європі. Тому й звернувся до В. Кисілевського з такою пропозицією: на основі його рецензії зробити прихильну замітку про книгу Салвіні й надіслати для публікації в редакцію наукового славістичного видання «Славонік Ревю». «Нашим обов'язком, – наголошує професор, – є підтримати його (Салвіні. – М. Т.) в науковому інтернаціональному світі» [12].

Який шляхетний вчинок українського вченого! Підтримати чужинця, несправедливо зневаженого своїми. Доводиться шкодувати, що такої шляхетності часто бракує у взаємостосунках зі своїми колегами в новочасному науковому середовищі.

І ще про шляхетність. Але вже з іншого приводу. 23 травня 1938 року в голландському Роттердамі кількома кулями найманця московського КГБ було вбито провідника українських націоналістів Євгена Коновальця. На адресу Євгена Онацького як посередника стосунків ОУН із Українським пресовим бюро у Лондоні звітти за підписом В. Кисілевського було надіслано офіційного листа. Окрім висловлених співчуттів національної солідарності, йшлося про готовність панства Макогонів від імені Бюро скласти пожертву коштами на гідне впорядкування могили українського лідера.

Щиро подякувавши за співчуття й переконання, що кров мучеників накладає на кожного українця в еміграції великі зобов'язання, Є. Онацький так відповів на пропозицію щодо збирання коштів на пам'ятник Є. Коновальцю: «Провід просить мене Вам відписати, що, високо оцінюючи шляхетність Вашої і Вельмишановного панства Макогонів пропозиції, Провід вважає, порозумівшись в цій справі також із родиною блаженної пам'яті покійного вождя, що Організація і Родина розпоряджають відповідними засобами і не потребують сторонньої допомоги. І то тим більше, що могила в Роттердамі може бути тільки т и м ч а с о в о ю. Щодо увіковічення пам'яті покійного Великого Патріота, то Провід вважає, що для цього існує багато інших шляхів. Український Народний Союз у Франції на черговому річному з'їзді ухвалив, наприклад, збір грошей на збудування Народного дому імені Є. Коновальця в Парижі. Цей Союз радо прийняв би таку допомогу в цій справі. Прошу прийняти, в/ш п. Докторе вислови моєї щирої до Вас поваги і прошу переказати вельмишановному панству

Макогонів почуття поваги і вдячності. Євген Онацький» [13].

Останній лист Євгена Онацького до Лондона датований 11 жовтня 1939 року. У ньому – як реакція на тривалу мовчанку колеги й однодумця – лише запитання: чи Ви в Лондоні, чи кудись виїхали? [14].

Відповідь із Лондона не надійшла. На той час Українське пресове бюро там уже не працювало.

У загальнонаціональних справах Софії Русової

Листи Софії Русової з переповненої українськими емігрантами Праги до Лондона підкуповують щирістю, безпосередністю і деякою наївністю. Будучи далекою від політичної колотнечі в середовищі української еміграції, вона й на чужині не переставала займатися тим, чому присвятила своє життя в Україні, – національне виховання українських дітей, ствердження в підростаючого покоління чуття національної гідності, жіночі питання, захист і промоція української культури та тих небагатьох одержимців, хто її наполегливо підносив.

Відповідь на запитання, як і чому ця неукраїнка за походженням так заповзято й безкорисливо відстоювала українську справу, як любила свою другу набуту Батьківщину – Україну і дбала про неї, будучи у вимушеній еміграції, можна зрозуміти зі спогадів її сина Юрія Русова. Ось фрагмент: «Коли мова йшла про українську справу, то ніщо не могло спинити її завзяття: ні родина, ні діти, ні переслідування царських жандармів чи большевицьких чекістів, ні тюрми, ні арешти, ні тяжкі персональні втрати майна, ні події приватного життя, ні горе чи втрати близьких. Ніщо не спиняло її

енергії в боротьбі за український ідеал і, навпаки, часто щось додавало їй якоїсь нової сили для громадянської і політичної праці» [15]. Софія Русова важко переживала еміграцію.

Ще більше вона переймалася тим, що діялося в рідній для неї (через велике кохання до свого чоловіка Олександра Русова) Україні. Там більшовицькі сатрапи за вказівками Москви вже так змордували українське селянство, що від голоду та недоїдання від 1932 року гинули сотні тисяч дітей. Знаючи з преси про результативну діяльність Українського пресового бюро в Лондоні, вона відправляє туди (з проханням будь-що опублікувати в англійській пресі) написаний воістину кров'ю серця «Заклик на заповмогу українських дітей» до чесних людей світу хоч щось зробити, щоб зупинити масштаби цієї трагедії.

Варто процитувати бодай фрагмент із листа цієї дивовижної жінки, в якій текла французько-шведська кров, але яка своєю жертвовною працею для України заслугує на те, щоб називати її великою українкою: «Посилаю Вам мій, не знаю чи Крик, чи Заклик на Заповмогу Дітей – може, знайдете можливість його надрукувати в англійській пресі. Я такий самий послала деінде, але якось завше мушу до Вас звернутися, бо дуже Вас шаную й радію, як Ви багато осягнули серед англійської преси. Але це усе не нагодує ні одну дитинку, не врятує від винищення. Я в такому розпачу перед «успіхами» Літвінова (тодішнього міністра закордонних справ СРСР. – М. Т.), що не знаю вже куди йти. З щирою пошаною С. Русова» [16].

Володимир Кисілевський поставився з повагою до цього звернення: поширив серед англійських приятелів та офіційно передав на розгляд президії

Міжнародного Товариства Охорони Дітей. У свою чергу Бюро як член утвореного нещодавно в Празі Комітету рятунку України звернулося із запитом до британського парламенту, чи не можна започаткувати якусь рятункову акцію в цій справі. Звіди отримали відповідь, що зроблять усе, що тільки буде в їхніх силах, і про наслідки повідомлять.

Інформуючи про це в листі-відповіді до пані Софії, Кисілевський додав: «Невеселі часи перебуває наша ненька Україна. Здається, від татарських лихоліть не знали ми такого гніту й такої біди. Бували важкі часи, але людоїдства ніхто не знав» [17].

В іншому листі з Праги йдеться про сотні й тисячі утікачів з України, хто завдяки давнім симпатіям тодішнього президента Чехословаччини Томаша Масарика до українського руху за незалежність знайшов тут тимчасовий прихисток. Софію Русову по-справжньому хвилювала доля української інтелігенції – освіченої, патріотичної, справжньої еліти нації, хто в розквіті фізичних і духовних сил мусив нидіти на чужині, не реалізувавши сповна своїх Богом даних талантів. У листі до Бюро від 18 вересня 1933 року вона носить з новою ідеєю: знайти багатих меценатів чи організувати збір серед самих емігрантів для придбання або зведення будинку для українських науково-культурних працівників у Празі [18].

Попередні звернення за океан до багатших українських американців нічого не дали. На ту пору українські часописи в США та Канаді припинили вміщувати на своїх сторінках подібні звернення від розкиданих по європейських країнах своїх земляків. І не тому, що ігнорували їхні нагальні потреби, а тому, що, крім

виконання численних своїх культурологічних, наукових і видавничих проєктів, спрямували зусилля на спорудження власним коштом великого, затратного в коштах українського павільйону для всесвітньої виставки у Чикаго. Тому, з метою не розпорошувати своїх сил, не бралися за нові справи.

Цього разу і з Лондона прийшла негативна відповідь. Справа в тому, що засновник Бюро Яків Макогін ініціював незадовго до цього збір серед української еміграції Європи відповідних фондів на будову Українського Народного Дому в Празі. Сам особисто виділяв зі своїх власних коштів суму близько 3000 американських доларів. Але щоб втілити проєкт у життя, приблизно таку ж суму мало зібрати й саме громадянство. Інформуючи про це Софію Русову, Володимир Кисілевський припускає, що таку суму громада навряд чи збере, і пан Макогін, очевидно, своїми силами старатиметься завершити акцію. «Це поважний гріш і важко жадати від п. Макогона, щоб рівночасно ще й другу будову підпомагав, а також майже виключно сам один. Треба шукати когось іншого – дуже болючі для нас справи» [19].

Ще один Софіїн лист і ще одне прохання неособистого характеру. Тут вона від імені празького відділення Союзу Українських Жінок шукає вихід на якусь всесвітню благодійну організацію в Лондоні або якусь британську багатійку, що відома як меценат. «Звертаюся до Вас із повним довір'ям. Чи Ви знаєте таку леді, чи варто до неї звертатися? Якщо Ви ухвалюєте таку нашу акцію, будь ласка, перешліть їй наше прохання. Може, знаєте когось іншого?» [20].

Відповідь з Лондона не забарила, цього разу вона була обнадійлива.

Володимир Кисілевському довелося добре потрудитися, щоб справді допомогти в проханні, а не підготувати формальну відписку. 18 травня 1933-го він пише до Праги: «Я розвідав подробиці про пані Гаустон і думаю, що можна вислати до неї листа в справі захорони. Сподіваюся, що жіноча рада не має нічого проти того, що ми листа дещо справили та переробили на машинці, щоб улегшити читання пані Гаустон та її секретарці. Листа пересилаю назад, бо його треба ще раз підписати, прибити печатку і вислати з Праги, а не з Лондону. На листі подана докладна адреса пані Гаустон» [21].

Спонтанні пошуки Софією Русовою контактів з якимись впливовими міжнародними громадськими чи благодійними організаціями для вирішення разових нагальних питань української жіночої спільноти в Європі, що зазвичай давали незначний ефект, вивели на думку ставити питання ширше: добиватися, щоб організація українських жінок в еміграції була прийнята як повноправний член організованої міжнародної жіночої спільноти. За таких умов можна було б системно й ефективно відстоювати свої права. І знову Бюро в Лондоні стало першим етапом для з'ясування цього питання. І знову в особі Кисілевського Русова вкотре знайшла односторонця. Його відповідь, як завжди, конкретна, оперта на пророблений заздалегідь немалий обсяг роботи, що потребував і часу, і зусиль:

«В/ш п. Професор,

Писали Ви мені кілька місяців тому в справі українського жіноцтва та заступництва його в міжнародній жіночій організації. Листа Вашого передав був пані Шіпленкс, а тепер зустрів її поново та знов пригадав ту справу.

Пані Шіпленкс говорила особисто з англійськими активістами і управою того товариства. Вони порадили, щоби Ви, шановна пані, Професор, звернулися до Львова, прохали відтіля повновласти заступати їх і тоді англійська група буде напирати, щоби українок було прийнято як повноправних членів делегації. Коли наспіє до Вас повновласть, будь ласка, перешліть її до Лондону, будемо робити дальші старання» [22].

Польські нагінки українців Галичини спонукали Софію Русову знову діяти. Ось уривок з листа старому знайомому в Лондон: «Знову мушу звертатися до Вас. Чули, що робиться в Галичині? Союз Українок закрили. Уявіть собі – всі філії, щось неможливе в організації, яка має тисячі членів. Научіть, як протестувати... Чи не можна було б увести справу Галичини в Парламент Лондонський – це єдина інституція, до якої українки могли б звернутися. Ми маємо вам скласти детальний меморандум. Напишіть, що маємо зробити і що мусимо робити».

У цьому ж листі вона просить пошукати серед шановних лондонських «леді» таких, хто зголосився б узяти до свого помешкання на літо двох юних українок літ 15–16, доньку покійного Вакули і доньку Моралевича. Дівчата хворі, виснажені, потребують бодай нормального харчування. «Дуже-дуже прохаю відповісти мені на все це» [23].

Кисілевський і цього разу займався обома проханнями. Про результати оперативно й по суті повідомив заявницю.

Щодо подій у Галичині: «Бюро одержало всі вістки минулого тижня і відразу поробило відповідні кроки в тій справі. Пані Шіпленкс дістала повідомлення, хоч вона тепер не перебуває в Лондоні. До англійської преси подали ми також

таке повідомлення. Що даліше будемо робити, то побачимо доперва як обставини будуть вимагати. В кожному разі, запевняю Вас, В/шановна п. Професор, що ми тут слідкуємо за всім, що робиться на українських землях та зі своєї сторони робимо те, що можна...».

Щодо прохання про двох студенток: «Сумніваюся, що знайдеться таке місце. В університетах лиш «вимінюють», а на заплачення удержання фондів немає. В усякому разі, будемо розвідувати» [24].

Останній лист Володимира Кисілевського до Софії Русової датується 7 березня 1939 року. У ньому повідомлялося, що панство Макогонів виявило інтерес до її проектів і бажання зустрітися при першій же нагоді їхньої поїздки до Праги. Незважаючи на те, що за вказівкою Я. Макогона В. Кисілевський почав згортати діяльність Бюро, цей його лист ще дихав надією: «Нами, українцями, почав інтересуватися світ. Коли б тільки те заінтересування мало для нас ще якісь практичні користі, то було б краще» [25].

Стосунки з ОУН

Багато уваги діяльності Українського пресового бюро в Лондоні та особі його засновника Якова Макогона приділяв керівник Проводу ОУН в еміграції Євген Коновалець, який на той час перебував у Женеві. Це видно, зокрема, з рясного його листування з одним зі своїх наближених однодумців професором Євгеном Онацьким. (Майже все це листування нині доступне для дослідників – свого часу Онацький видав його в чотирьох томах у Буенос-Айресі та Торонто під назвою «У вічному місті. Записки українського журналіста»).

Зрозуміло, що Я. Макогін працював на українському еміграційному полі, до

якого були особні інтереси різних політичних угруповань українців у вигнанні, зокрібно й націоналістів. І вони нерідко ставилися один до одного як конкуренти або політичні опоненти. Однак публічно Є. Коновалець не вважав за потрібне опускатися до такої критики, яку ми спостерігаємо у пресі «своїх».

Про розважливість, далекоглядність, державницький підхід у стосунках з однодумцями й опонентами провідника українських націоналістів можуть свідчити ось такі його думки щодо діяльності Макогона та заснованого ним Бюро:

«...Особисті випадки проти Макогона були б, певно, і крайовим нашим громадянством, і заокеанською еміграцією осуджені, як вияв нашого руйніництва. Мовляв, Макогон робить добре діло, а ми його за те б'ємо. ... Через свій виступ під час пацифікації він на західноукраїнських землях здобув собі симпатії».

«Довший час, однак, в його діяльності нічого злого не можна було знайти. Праця лондонського бюро не давала нам ніяких підстав до вступів... Наша вина, що ми, маючи змогу самі організувати таке бюро, того не зробили».

«... Не можна заперечити, що з моментом відкриття лондонського бюро зацікавлення серед англійців до справ на західноукраїнських землях безперечно зросло» [26].

Розгортаючи від початку 30-х років за кордоном представництва ОУН передусім у тих країнах, де робилася європейська політика, Коновалець будь-що хотів заснувати такий осередок у Лондоні. Його метою було ознайомити широкі британські політичні кола із програмою ОУН в українському питанні. Зробити це було дуже складно, оскільки в цій країні репутація українських націоналістів,

яку створили не стільки чужинці, скільки свої, виглядала досить сумнівною. Цю організацію вважали там за крайню прони́мецьку.

У 1933 році своїм представником у Великобританії провід ОУН призначає Євгена Ляховича як одного з активістів новоутвореного в США громадського об'єднання «Організація Державного Відродження України» (ОДВУ). Голова проводу ОУН радить колезі найперше зав'язати ділові стосунки там із Яковом Макогоном і через нього шукати потрібні контакти в Лондоні.

Далі – слова самого Ляховича: «Зв'язки з Я. Макогоном остаточно були наладані. Це був початок моєї співпраці з ним і його бюрою у Лондоні, яким керував д-р Володимир Кисілевський... Часті розмови з Я. Макогоном та його дружиною, особливо активною в справах українських бюр, розвіяли в мене недовіря до них. Я переконався в їх добрій волі й бажанні допомогти українцям в їх стремліннях до самостійної держави» [27].

Слід віддати належне обом діячам, що зуміли зберегти рівновагу й взаємну толерантність у тій співпраці. Взавши за основу взаємопошану без затаювання різниць у поглядах та діаметрально протилежних підходах у тактиці дій, обидві сторони ніколи не давали приводів політичним опонентам заочно поборювати один одного чи таємно робити якісь прикрощі.

Визначальною у співпраці було покладено головну ціль – визволення України і відбудова самостійної держави. Такі стосунки, що на той час були вкрай рідкісними поміж політичними групами української еміграції, на думку Євгена Ляховича, не тільки не шкодили праці, а,

навіпаки, серед демократично вихованих англійців знаходили пошану.

І насамкінець ще дві думки тогочасних авторитетів західної довоєнної еміграції. Вони також свого часу не були оприлюднені, а пролежали стільки літ невідомими українському загалові, оскільки відносилися до так званого довірчого листування.

Архієпископ УГКЦ на чужині отець Іван Бучко: «Пан Макогон – дійсно дуже гарний український патріот, який працює для нашої справи не з якихось особистих вигод... Доказ цього – Макогон прислав на мої руки 5000 доларів на користь тих, хто потерпіли від «пацифікації» [7, с. 102].

Відомий журналіст американської «Свободи» В. Кедровський: «Я знаю дуже добре Макогона, його працю і службовий стан. Можу запевнити Вас, що слава Богові, що він стоїть на тому становищі, на якому він є, а не якийсь москаль, жид, поляк чи хтось інший, ворожий нашій державницькій ідеї. Його праця вироблює опінію в американських офіційних, фінансових та торговельних колах в українській справі. Те, що він подає про нашу справу, на 100 відсотків корисне для нашої державницької ідеї. Я навіть боюся, що коли його почнуть дуже бити українці, то йому дійсно доведеться відійти від тої праці, і на його місце може прийти ворог українства... Глупо роблять ті, що сподіваються самі стати «президентами» української держави і бояться в особі Макогона конкуренції» [28].

Ці оцінки, як і весь описаний вище фактологічний матеріал, не потребують коментарів і ставлять остаточно крапку в надуманих опонентами й поширюваних через пресу та службову пошту

інсинуаціях, наклепах, здогадках і припущеннях щодо діяльності Українського пресового бюро в Лондоні. Прикро лише те, що часто вдавалися до цього не лише відкриті вороги українства, а й свої, українці. В зятій боротьбі за задоволення своїх власних амбіцій вони збурювали нерідко громадську думку, ослаблювали таку потрібну єдність українського руху. І це замість того, щоб спробувати зробити для загальної справи, до того ж своїм коштом, бодай децимю того, чого реально досягнув Яків Макогін і зібраний ним невеликий колектив однодумців у Лондонському пресовому бюро та його офіційних представництвах у Женеві й Празі.

Матеріальні засади діяльності Бюро

Навіть побіжний перегляд такої багатогранної діяльності Українського пресового бюро в Лондоні не може не викликати запитання:

- якими були матеріальні засади діяльності Бюро?
- із яких джерел надходили кошти на покриття витрат?

Адже цілком зрозуміло, що жоден із напрямків діяльності Бюро не приносив прибутку.

Відповідь впливає з матеріалів архіву. Вона чітка й однозначна: всі кошти, пов'язані з організацією та діяльністю Бюро, покривав Яків Макогін зі своїх приватних фондів.

Засновуючи таку інформаційну інституцію українців у 1931 році й інформуючи про програмні засади її діяльності, ініціатор зобов'язався перед українською громадою фінансувати цей важливий для українства в еміграції проект упродовж двох років – від

березня 1931 до вересня 1933. За цей час громада, якщо вважатиме за необхідне забезпечити подальшу діяльність Бюро, мала б зібрати відповідні фонди.

Задовго до спливу цього терміну, 12 січня 1933 року, управитель Бюро Володимир Кисілевський звернувся з офіційним листом до президії Українського Національного Об'єднання у Львові із запитом про подальшу долю Бюро та його відділень у Празі й Женеві. Відповідь виявилася холодною й безнадійною: «Просимо переказати панови Макогону, що ми всі маємо найбільше довір'я до праці, яку ведуть Бюро і нехай він не припиняє їхньої діяльності, бо передача їх українському загалові рівнялася б ліквідації Бюро і всієї інформаційної праці в Англії. Ви дуже добре знаєте, що український загал не має змоги їх фінансувати» [29].

Рішення Якова Макогона на таку несподівану реакцію одного з головних проводів організованого українства було таким: вклавши у дорогу серцю справу немало власного здоров'я й коштів та бачачи реальні результати зробленого, продовжити діяльність Бюро в Лондоні власним коштом ще на певний час.

Завдяки збереженому архівному документу маємо рідкісну нагоду простежити суми і рух коштів Бюро за перших два роки його діяльності. Наводимо витинку з розділу «Фінанси» складеної 1933 року Володимиром Кисілевським довідки: «Перший рік (від березня 1931 до березня 1932) ведено фінанси бюро шляхом одержання управителя від п. Макогона в міру потреби чеків на дрібні видатки, а всі інші рахунки покривалися раз в місяць паном Макогоном. Нині змінено систему зі взглядів практичних. 1 квітня п. Макогін видав

чек на 1000 дол. амер. і тим започатковане власне konto в Варклейс Банку при Гронвенор Гарденс. Право підписувати чеки дістав управитель бюра і пан Макогін» [30].

Упродовж півтора року на банківський рахунок Бюро надійшло від пана Макогона 7000 американських доларів. Із цих коштів виплачувалися видатки на всі виробничі і господарські потреби. Сюди не входили витрати на заробітну плату, поїздки і подорожі управителя, на матеріальну допомогу громадським інституціям в еміграції та інші благодійні проекти, а також репрезентаційні видатки, пов'язані з діяльністю Бюро. Всі необхідні суми за цими статтями витрат пан Макогін сплачував окремо.

У фінансовому розділі архіву Бюро зберігаються таблиці витрат у розрізі кожного місяця, а також у зведених таблицях за роками. Візьмемо для прикладу 1932 рік. Картина додаткових витрат, не пов'язаних із виробничою діяльністю Бюро, які профінансував із власних коштів Я. Макогін, є такою (зазначені суми переведені і зафіксовані у прошнурованих касових книжках):

Платня управителя Бюра – 1800 ам. дол.

Платня дорадника – 4000 ам. дол.

Добродійні цілі – 2500 ам. дол.

Подорожі журналістів – 2500 ам. дол.

Подорожі управителя і представників – 3000 ам. дол.

Видавництво «Час» – 1000 ам. дол.

Спортові товариства – 1200 ам. дол.

Репрезентація – 500 ам. дол.

Непередбачені витрати в Лондоні – 776 фунтів, 4,8 шилінга.

Разом 16500 ам. дол. і 776 фунтів, 4,8 шилінга або всього в ам. дол. (за курсом 15 вересня 1933 р.) [31].

Далі на стор. 10 подана таблиця сум видатків Бюро за 1932 рік в розрізі місяців.

Фінансування діяльності заснованих у листопаді 1931 і в січні 1932 років філій Українського бюро в Женеві і Празі пан Макогін здійснював окремо.

До пана Макогона раз по раз зверталися представники українських організацій з проханням допомогти коштами на поїздки їхніх представників як делегатів на різноманітні світові конгреси чи конференції. У документах архіву зазначаються виділені відповідні суми на такі поїздки в 1933 році:

– кооперативний конгрес у Лондоні;

– міжнародний конгрес студентів-католиків в Люксембурзі;

– міжнародний студентський конгрес у Венеції;

– світова Пшенична конференція в Лондоні.

Фінансуючи такі поїздки, Бюро доручало делегатам поширювати там випущену літературу, брати інтерв'ю та писати дописи для бюлетенів.

Інтенсивна (незважаючи на обмежене число працівників), широка (за основними напрямками діяльності), тривала в часі (майже десять літ) діяльність Українського пресового бюро в Лондоні винесла гостроту за давнього і нерозв'язаного «українського питання» на загальноєвропейський обшир, не дала можливості ворогам України зробити його внутрішньою справою Росії чи Польщі.

Головними акціями Українського пресового бюро в Лондоні упродовж 30-х років ХХ століття щодо об'єднання та промоції розшарованого за суспільно-політичними поглядами українського громадянства в західній діаспорі були:

– заклики, звернення та відозви Бюро, що ставали предметом розгляду і обговорень в урядових і політичних чинниках Великої Британії;

– брошури, бюлетені та інші інформаційні матеріали, що поширювалися в засобах масової інформації, політичних, наукових, культурологічних колах і серед чужинців, і серед своїх.

Аналіз значного за обсягом епістолярного фонду Бюро, що зберігається в лондонському архіві, засвідчує: листам і зверненням тут надавали великого значення. Прагнення задовольнити прохання кожного, хто звертався з того чи того питання до цього своєрідного українського посольства в Лондоні, зримо присутнє на копії відповіді, що прикріплювалася до кожного листа.

Досвід роботи перших українських дипломатів у Лондоні з листами і зверненнями фізичних чи юридичних осіб є особливо повчальним для нинішніх реалій українського державотворення, коли для більшості представників державних органів влади на місцях стало вже недоброю практикою ігнорувати такі звернення.

Детальний аналіз уперше залучених із лондонського архіву до наукового обігу листів таких діячів українського відродження, як Євген Онацький, Софія Русова, Володимир Кисілевський, проливає світло не лише на окремі малознані або й зовсім невідомі епізоди з життя цих особистостей, а й додає нові штрихи до ще не написаної повної й правдивої історії української еміграції. На часі є першовидання в Україні такого епістолярю.

Актуальним для розв'язання проблем українського державотворення на сучасному етапі та необхідності

посилення боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади є описаний у статті досвід фінансування такої поважної державотворчої інституції, як Українське пресове бюро за кордоном, однією заможною, але високопатріотичною особою, яка загальнонаціональні інтереси свого народу ставила вище особистих.

ЛІТЕРАТУРА

1. З діяльності празького представництва Українських Бюро в Лондоні та Женеві: 1.10.1933–1.10.1934. *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kollection 433/2. S. 40–45.*

2. Там само. Кол. 433/5. Арк. 64.

3. Там само. Арк. 43.

4. Там само. Арк. 18.

5. Там само. Арк. 59.

6. Строго довірчий Звіт діяльності Українського Бюро в Лондоні за місяць червень 1932. *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kolekcia 433/2. Strony 1–107.*

7. Онацький Євген. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. Торонто: Новий Шлях, 1981. С. 57.

8. Там само. С. 57.

9. Лист В. Кисілевського з Лондона до Є. Онацького в Рим від 8 червня 1931 року. *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kolekcia 433/143. Evgenij Onatcky. Strona 1.*

10. Онацький Євген. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. Торонто: Новий Шлях, 1981. С. 100.

11. Лист Є. Онацького з Риму до В. Кисілевського в Лондон від 25 березня 1935 року. *Archive Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kolekcia 433/143. Evgenij Onatcky. Strona 52.*

12. Там само.
13. Лист Є. Онацького з Риму до В. Кисілевського в Лондон від 26 червня 1936 року. *Там само*. Арк. 58.
14. Лист Є. Онацького з Риму до В. Кисілевського в Лондон від 11 жовтня 1939 року. *Там само*. Арк. 60.
15. На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні / упоряд. та переклад Галини Дацюк і Ольги Михалевич-Рудакевич. Чернівці: Букрек, 2013. С. 229.
16. Лист С. Русової з Праги до В. Кисілевського в Лондон. *Archive Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kolekcja 433/147. Sofja Rusova. Strona 38–39.*
17. Лист В. Кисілевського з Лондона до С. Русової в Прагу. *Там само*. Арк. 42.
18. Лист С. Русової з Праги до В. Кисілевського в Лондон від 18 вересня 1933 року. *Там само*. Арк. 40–41.
19. Лист В. Кисілевського з Лондона до С. Русової в Прагу. *Там само*. Арк. 32.
20. Лист С. Русової з Праги до В. Кисілевського в Лондон. *Там само*. Арк. 34–35.
21. Лист В. Кисілевського з Лондона до С. Русової в Прагу від 18 травня 1933 р. *Там само*. Арк. 36.
22. Лист В. Кисілевського з Лондона до С. Русової в Прагу від 23 липня 1937 р. *Там само*. Арк. 46.
23. Лист С. Русової з Праги до В. Кисілевського в Лондон. *Там само*. Арк. 47.
24. Лист В. Кисілевського з Лондона до С. Русової в Прагу від 16 трав. 1938 року. *Там само*. Арк. 51.
25. Лист В. Кисілевського з Лондона до С. Русової в Прагу від 7 березня 1939 року. *Там само*. Арк. 53.
26. Онацький Євген. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. Торонто: Новий Шлях, 1981. С. 562 – 563.
27. Ляхович Євген. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933–1935 роках. *Євген Коновалець та його доба*: збірник статей і документів / передм. проф. Ю. Бойка. Мюнхен: Фондація ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 897.
28. Онацький Євген. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. Торонто: Новий Шлях, 1981. С. 581 – 582.
29. Лист президії Українського Національного Об'єднання зі Львова В. Кисілевського в Лондон на його лист від 12 січня 1933 року. *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kolekcja 433/2. Strona 98.*
30. Українське бюро в Лондоні: короткий звіт з його діяльності. Розд. «Фінанси». *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939. Kolekcja 433/2. Strony 32–33.*
31. Там само. Арк. 34.

REFERENCES

1. On the Activity of the Prague Representation Office of the Ukrainian Bureau in London and Geneva: 1.10.1933–1.10.1934. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939)*. [in Ukr.]
- 2.–5. *The same*. [in Ukr.]
6. Strictly Confidential Report on the Activity of the Ukrainian Bureau in London for June 1932. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939)*. [in Ukr.]
7. ONATSKYI, Ye. (1981). *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, p. 57. [in Ukr.]
8. *The same*, p. 57. [in Ukr.]
9. A Letter of V. Kysilevskiy from London to Ye. Onatskiy in Rome of June 8, 1931. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report*

on Activities for 1931–1939 (*Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Działalności. 1931–1939*). [in Ukr.]

10. ONATSKYI, Ye. (1981). *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, p. 100. [in Ukr.]

11. A Letter of Ye. Onatskyi from Rome to V. Kysilevskyi in London of March 25, 1935. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Działalności. 1931–1939)*. [in Ukr.]

12. *The same*.

13. A Letter of Ye. Onatskyi from Rome to V. Kysilevskyi in London of June 26, 1936. *The same*. [in Ukr.]

14. A Letter of Ye. Onatskyi from Rome to V. Kysilevskyi in London of October 11, 1939. *The same*. [in Ukr.]

15. DATSIUK, H., MYKHALEVYCH-RUDAKEYVYCH, O., comps, trans. (2013). *On the Way of the Cross: The History of the Lindfors-Rusov Family in Letters*. Chernivtsi: Bukrek, p. 229. [in Ukr.]

16. A Letter of S. Rusova from Prague to V. Kysilevskyi in London. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Działalności. 1931–1939)*. [in Ukr.]

17. A Letter of V. Kysilevskyi from London to S. Rusova in Prague. *The same*. [in Ukr.]

18. A Letter of S. Rusova from Prague to V. Kysilevskyi in London of September 18, 1933. *The same*. [in Ukr.]

19. A Letter of V. Kysilevskyi from London to S. Rusova in Prague. *The same*. [in Ukr.]

20. A Letter of S. Rusova from Prague to V. Kysilevskyi in London. *The same*. [in Ukr.]

21. A Letter of V. Kysilevskyi from London

to S. Rusova in Prague of May 18, 1933. *The same*. [in Ukr.]

22. A Letter of V. Kysilevskyi from London to S. Rusova in Prague of July 23, 1937. *The same*. [in Ukr.]

23. A Letter of S. Rusova from Prague to V. Kysilevskyi in London. *The same*. [in Ukr.]

24. A Letter of V. Kysilevskyi from London to S. Rusova in Prague of May 16, 1938. *The same*. [in Ukr.]

25. A Letter of V. Kysilevskyi from London to S. Rusova in Prague of March 7, 1939. *The same*. [in Ukr.]

26. ONATSKYI, Ye. (1981). *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, pp. 562–563. [in Ukr.]

27. LIAKHOVYCH, Ye. (1981). *The Activity of the OUN in London in 1933–1935. Yevhen Konovalts and His Era: Collected Articles and Documents*. Munich: Yevhen Konovalts' Foundation, p. 897. [in Ukr.]

28. ONATSKYI, Ye. (1981). *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, pp. 581–582. [in Ukr.]

29. A Letter of the Presidium of V. Kysilevskyi Ukrainian National Association in Lviv to London to His Letter of January 12, 1933. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Działalności. 1931–1939)*. [in Ukr.]

30. Ukrainian Bureau in London: A Brief Report on Its Activity. Chapter “Finances”. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Działalności. 1931–1939)*. [in Ukr.]

31. *The same*. [in Ukr.]